

Samir ORUCOV

AXC DÖVRÜNDƏ MÜBAHİSƏLİ TARİXİ ƏRAZİLƏR

Azərbaycan torpaqları uzun illərdən bəri işğalçı yürüşlər meydanına çevrilib. Erkən orta əsrlərdə farsların, ardınca ərəblərin hökmranlığı tarixi ərazilərimizin müxtəlif mənşəli, müxtəlif adda dövlətlərin faktiki tərkibində olmasına şərait yaratdı. Lakin, bu o demək deyil ki, heç bir vaxt Azərbaycan torpaqları vahid halda cəmləşməyib. Ərəb Xilafətinin zəifləməsi nəticəsində yaranan, müstəqil dövlətlərdən biri olan Sacilərin zamanında Azərbaycan torpaqları vahid halda birləşdi. Növbəti dəfə isə bu Səfəvilərin hakimiyyəti illərində baş verdi. Səfəvilərdən sonra xanlıqlara parçalanan Azərbaycan çar Rusiyası tərəfindən işğal olundu. 1813 Gülistan, 1828-ci il Türkmənçay müaviyələri ilə isə Azərbaycan rəsmən 2 böyük güc - İran və Rusiya arasında bölündü. Bu tarixdən müstəqil dövlətçiliyimizi bir əsr ayırırdı. 1917-ci il Rusiyada oktyabr çevrilişindən sonra onun tabeliyində olan xalqlar öz müqəddaratını təyin etmək barədə düşünməyə başladılar. Gürcü, erməni və azərbaycanlılar Zaqafqaziya Seymində birləşmək qərarına gəldi. Ancaq bu qurumun ömrü də uzun olmadı. Gürcüstan 1918-ci ilin 26 mayında Seymdən çıxdığını bildirdi və ardınca da 28 mayda Azərbaycan öz müstəqilliyini elan etdi. Bu tarix müasir Azərbaycanın təməli oldu.

Tarixən Azərbaycan geniş coğrafi ərazini əhatə etmişdi. Gürcüstan, Ermənistan və Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsi də öz növbəsində sərhədlərin müəyyən olunması işini çətinləşdirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazisi ilə bağlı ilk dəfə "İstiqlal bəyannaməsi" ndə bəhs edilirdi. AXC hökumətinin Paris sülh konfransına təqdim etdiyi sənədlərdə də, Cənubi Qafqazın 38 faizi AXC hakimiyyətində olan ərazi kimi göstərilirdi. Cümhuriyyətin ərazisi 113.9 min kv km-ə çatsa da, onun 16.6 min kv km-i mübahisəli ərazi hesab olunurdu. Azərbaycan müstəqilliyini elan edən günün səhəri-29 may tarixində Milli Şuranın iclası oldu və İrəvan Ermənistana güzəşt edildi, onun paytaxtı kimi tanındı. İrəvan qədim Azərbaycan şəhəri idi. Toponim "ir" və "van" sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib. "İr" türk dillərində "dağın gün düşən tərəfi" mənasını verir. Bütün tarixi dövrlərdə azərbaycanlılar İrəvan əhalisinin etnik tərkibində xüsusi yer tutub. Çar Rusiyası Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarını işğal etdikdən sonra burada "Erməni

vilayəti” yaratdı (1828,21 mart). Bununla da Rusiya Qərbi Azərbaycan ərazisində erməni dövlətinin əsasını qoydu. AXC dövründə İrəvanın ermənilərə güzəşt olunması isə onların mövqeyini dahada möhkəmləndirdi. Lakin sonrakı dövrlərdə baş vermiş hadisələr bu addımın tamamilə yanlış olduğunu sübut etdi. Ermənilərin ərazi iddiaları get-gedə daha da artmağa, deportasiyalar, soyqırım hadisələri tüğyan etməyə başladı. Qarabağ, Naxçıvan, İrəvan və başqa ərazilərdə etnik təmizləmə siyasəti həyata keçirilməsi üçün zəmin yarandı (3).

Ermənilərin Naxçıvana olan ərazi iddiası da AXC dövründə əsas problemlə məsələlərdən biri idi. Naxçıvan qədim zamanlarda Manna və Midiyanın tərkibində, XII əsrin 30-70 ci illərində Atabəylər dövlətinin, sonralar isə Naxçıvan xanlığının paytaxtı olub. Türkmənçay müaviləsindən sonra Rusiyaya ilhaq edilərək Erməni vilayətinin tərkibinə verilib. Naxçıvanda 1918 -ci ilin noyabrında Araz Türk Cümhuriyyəti yaradıldı. Onun tərkibinə Naxçıvan, Şərur –Dərələyəz, Ordubad mahalları, həmçinin Qəmərli, Mehri, Uluxanlı və başqa ərazilər daxil idi. Erməni -daşnak hərbi birləşmələrinin təcavüzündən qorunmaq bu dövlət qurumunun yaranmasını zəruri etmişdi. Qurumun məqsədi həm də Azərbaycandan ayrı düşən Naxçıvan mahalının tezliklə AXC –yə qatılması idi. Sovet işğalından sonra da Ermənistanın Naxçıvanı ələ keçirmək cəhdləri davam edirdi. Lakin 1921-ci il Moskva və Qars müavilələri ərazinin Azərbaycanın tərkibində muxtariyyət statusunu birdəfəlik müəyyənləşdirdi. 1924-cü il fevralın 9-da Naxçıvan MSSR-i yaradıldı və Naxçıvan onun mərkəzi oldu (1).

Gürcüstan tərəfi isə keçmiş Tiflis quberniyasına daxil olan Borçalı, Qarayazı və Sığnaq mahallarını qaytarmaq istəmirdi. Borçalı əsrin XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvilərin Gəncə bəylərbəyliyi tərkibində idi. Nadir xanın 1736-cı ildə şah elan olduğu vaxtda Ziyadoğlunun onun əleyhinə çıxması Nadir şahı qəzəbləndirdi. Nəticədə o, Borçalı mahalını Gəncə bəylərbəyi Ziyadoğludan alıb Kartli-Kaxetiya çarlığına verdi. Sonrakı dövrdə - 1801-ci il 12 sentyabr manifesti ilə bu ərazi Rusiyaya birləşdirildi. 1880-ci ildə Borçalı qəzası təşkil olundu. Ancaq bu zaman Borçalı torpaqları olan Qarayazı və Qaraçöp Tiflis qəzasına verildi və mahalın ərazi bütövlüyü pozuldu. Buna baxmayaraq, azərbaycanlılar sözügedən ərazilərdə əsas etnik qüvvə idi. Nəhayət 1918-ci ilin 28 mayında AXC elan olunduqda əhali Azərbaycana birləşmək haqqında məsələ qaldırdı. 1918-ci ilin iyununda gürcü alman hərbi dəstələri Borçalıya daxil oldu. Azərbaycan XİN-i sərhəd məsələsinin siyasi danışıqlar yolu ilə həll olunmasını təklif etsə də, gürcülər buna razılıq vermədi. Münasibətlər daha da kəskinləşdi. Problem İstanbul konfransında müzakirə olundu, daha geniş formada isə Paris sülh konfransındakı Azərbaycan nümayəndələrinin tələbində əks olunurdu. Lakin məsələni dinc yolla həll etmək mümkün olmadı. Birinci dünya müharibəsində məğlub olan Osmanlı imperiyası hərbi qüvvələrini Cənubi Qafqazdan çıxaran kimi ermənilər daha da fəallaşdılar. Fərsətdən istifadə edib Gümrünü tutub, Borçalıya çatdılar. Bu ərazi uğrunda erməni gürcü müharibəsi ingilislərin müdaxiləsi ilə 1918 -ci ilin 31 dekabrında dayandırıldı. Tiflis konfransının qərarına əsasən Borçalının şimalı Gürcüstana ,

cənubu isə Ermənistana birləşdirildi. Ərazinin tarixi sahibi olan azərbaycanlıların mənafeyi isə növbəti dəfə tapdalandı (1).

Qarayazı Azərbaycan türklərinin ən qədim məskənlərindən biri idi. Türk dilindən hərfi mənası “böyük çöl” deməkdir. Gürcüstanın Qarayazıya olan iddiasına AXC XİN-in əməkdaşı A.Şepotyevin sənədlər arasından topladığı məlumatlarda bu ərazidə yaşayanlar arasında 1 nəfər də olsa gürcü olmaması faktı cavab oldu. Onun fikrincə AXC tərkibinə daxil olan bu ərazi əslində mübahisəsiz hesab olunurdu. Gürcü alman birləşmələri tərəfindən bu ərazi işğal olunduqda 1918-ci ilin 19 sentyabrında AXC XİN-ə məktub göndərildi. Əhali tələb edirdi ki, ya mərkəzi Tiflis olmaqla Qarapapaq xanlığı yaradılsın, ya da Tiflislə birlikdə Borçalı, Başkeçid, Qarayazı, Qaraçöp Azərbaycana birləşdirilsin. Lakin AXC-nin süqutu problemin həllinə imkan vermədi (2).

Sığnaq qəzasının ərazisi 1917-ci il Qafqaz təqviminin məlumatına görə 6032.65 kv.km göstərilirdi. Qəzanın tərkibindəki Şirək və Eldar çölləri azərbaycanlılara məxsus idi. Ona görə də AXC sərhədlərini müəyyən edərkən Gürcüstanla mübahisəli ərazilər sırasında idi. Tarixən Azərbaycanın tərkibində olan bu ərazi Gəncə-Qazax düzənliyi və Zaqatala dairəsi əhalisi üçün təsərrüfat əhəmiyyətli qışlaq yerləri idi. Azərbaycanın, sonra isə Gürcüstanın sovetləşməsindən sonra Sığnaq qəzası Azərbaycan tərəfinin rəsmi razılığı olmadan, demək olar bütünlüklə Gürcüstan SSRİ-nin tərkibinə qatıldı.

AXC dövründə inzibati ərazi vahidi olan Göyçə mahalı hələ Şah İsmayılın 1510 - cu il fərmanında göstərilirdi. Əhalisi əsasən azərbaycanlılardan ibarət olan mahal İrəvan quberniyası təşkil olunduqda (1849) Yeni Bəyazid qəzasına daxil edildi. Rusiya müstəmləkəçilərinin Türkiyənin Bəyazid vilayətindən Göycəyə köçürüb gətirdikləri ermənilər qəzanı Nor-Bayazet adlandırırdı. 1917-ci ilə olan məlumatlara görə qəzanın ərazisi 4.7 min kv km idi. Ərazinin 1-ci və 2-ci polis sahələri mübahisəsiz, 3-cü polis sahəsinin bir hissəsi isə mübahisəli ərazilər sırasında idi. Əhali başdan başa müsəlmanlar idi. Azərbaycan və Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra sərhədlər sovet-bolşevik rejiminin himayəsi ilə Ermənistanın xeyrinə dəyişdirildi. Göyçə ərazisi demək olarki, bütünlüklə Ermənistana verildi. Azərbaycan türk yer adları dəyişdirilərək Kamo(Kəvər), Martuni (Qaranlıq), Vardenis (Basarkeçer), Krasnoselsk (Çəmbərək) kimi rayonlar təşkil olundu (2).

İndiki Ermənistanın cənub-şərqini, Göyçə gölü hövzəsini, Azərbaycan Respublikasının cənub-qərbi əhatə edən Zəngəzur qədim dövrdə Atropatena və Albaniya dövlətlərinin sonralar isə Səlcuq, Hülakü, Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin tərkibində olmuşdu. 1828-ci il Türkmənçay müaviləsinə əsasən Rusiyaya qatılıb. Müstəqil respublikalar yarandıqdan sonra ermənilərin Zəngəzur torpaqlarına olan iddiası da yarandı. Bu məqsədə soyqırım siyasətilə nail olmağı düşünən ermənilərlə vəziyyəti sabitləşdirmək üçün 1919-cu ilin yanvarın 13-də Qarabağ general-qubernatorluğu yaradıldı. Sovet rejimi yarandıqdan sonra Zəngəzur Ermənistana ilhaq edilmiş, 1920-ci illərin sonlarından həyata keçirilən

rayonlaşdırma zamanı Zəngəzur tarixi vilayət kimi ləğv edildi və Qafan, Gorus, Mehri, Sisiyan rayonları təşkil edildi (3).

Mürəkkəb daxili və xarici vəziyyətə baxmayaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti sərhəd məsələlərinə xüsusi diqqətlə yanaşırdı. Lakin Aprel işğalı nəticəsində AXC-nin süqutu və SSRİ-nin ermənipərəst siyasəti Azərbaycan ərazisinin 27.2 min kv.km azaldılaraq 86.6 min kv.km müəyyən olunması ilə nəticələndi. XX əsrin sonunda baş verən işğal siyasəti nəticəsində isə daha 20 faiz Azərbaycan ərazisi Ermənistan tərəfindən işğal olundu. Bütün bunlar Azərbaycan xalqına, onun ərazisinə, ayrı-ayrılıqda isə hər bir vətəndaşına qarşı ədalətsiz siyasətin nəticəsi idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, I cild. Bakı, 2004
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, II cild. Bakı, 2005
3. Azərbaycan tarixi 7 cildə, 5-ci cild (1900-1920-ci illər)
4. Qeybullayev Q. Azərbaycan Toponimikası, Bakı, 1986